

Башкортостандың Рәсәй дәүләтенә үз ирке менән кушылыуына — 450 йыл

Файса ХӨСӘЙЕНОВ

БАШКОРТ ТӘУАРИХЫ

Кулъязма комарткы тураһында мә лүмәт

Күпселек халыктарза борон-борондан ырыу-кәбилә, ил-йорт, халык тарихын телдән-телгә һөйләп тапишыра килеү, азагырак кагызга теркәй барыу традицияһы йәшигән. Шул ерлектә, мәсәлән, Европа халыктарындагы — хроника, скандинавтарзагы — сага, славяндарзагы — летопись, төрки һәм бүтән Көнсығыш халыктарындагы тәуарих, вакизнамә, шәжәрә кеүек бик әһәмәтле тарихи, йылыязма йәдкәрзәр барлыкка килгән.

Башкорт ырыуларында ла әлмисактан үз ырыулары шәжәрәһен, ил-йорт тарихын баиша аманат һүз рәүешендә бабанан атаға, атанан улға һөйләп хәтерендә һаклатыу, телдән-телгә калдырыу йолаһы булһа, язма ингәс, кагызга күсереп, быуындан-быуында тапишырыу гәзәте ныгынгән. Болғар дәүләте осоронда, ислам дине, гәрәп языуы тарала барған заманда биләр ырыуы башкорттары араһында язма тәуарихтар булғанлығы тарихка мәғлүм.

Тәуарих — ул гәрәп һүзе, тарих мәғәнәһендә. Фәрәптәр, уларға эйәрәп, ислам динен кабул иткән бүтән көнсығыш халыктары — фарсылар, төркизәр һәм баишалар үз тарихтарын языуға ошо тәуарих атамаһын кулланғандар һәм гәрәп-фарсы тарихи язмалары традицияларын тоткандар.

Биләр башкорттарының баиш калаһы Биләрзә йәшигән һәм шул кала казыһы булған Якуб бин Ноғмандың XII быуатта "Тәуарихи Болғарийә" ("Болғария тарихы") исемле китап язғанлығы билдәле. Ләкин, кызғаньска каршы, ул кулъязма китап татар-монгол язвары вақытында, яныпмы-нисек, юкка сыккан. Ул китап авторы һақында XII быуатта Болғарға килгән гәрәп сәйәхәтсеһе әл-Фәрнәтизең сәйәхәтнамәһе буйынса — Якуб бин Ноғманды күрәп һөйләшеүе, китап менән танышыуы, айырым сюжеттарын язып алыуы тураһындагы мәғлүмәттәрәнән генә беләбез хәзәр.

Якуб бин Ноғман китабындагы Искәндәр батша, Болғар ханы, уның кызы һақындагы легендалар азақ бүтән "Тәуарихи Болғарийә" кулъязмаларына ингән, айырым киçәктәрә, телдә кайһы бер версиялары һакланған (Башкорт халык ижады. Ригәйәттәр, легендалар. Өфө, 1997. II том, 158-се бит).

Шундайзарған йәнә XVI-XIX быуаттар һузымында Хисаметдин Мөслимизең "Тәуарихи Болғарийә", Таҗетдин Ялсығол әл-Башкордизың "Тәуарихи Болғарийә" (икенсе исеме "Тарихнамәи болғар"), Фәли Сокоройзоң "Тәуарихи Болғарийә йәки Тәкриби Фәри" тигән китаптарында урта һәм

яңы быуат тарихи вакизаларын күпмелер индереп, был язма-тарихи традиция дауам иттерелгән. Быларза инде башкорт-болғар тарихы ярым легендар характерзан донъяуи, реаль, тарихи нигезгә һалына, башкорт шәжәрәләре традициялары менән үрелә.

XVI—XVIII быуаттарзағы башкорт тәуарих язмалары традицияһында икенсе региональ йүнәлеш көсәйә. Ул башкорт шәжәрәләре һәм Көнсығыш тәуарих комарткылары традицияһы нигезендә тыуып, базыкланып киткән милли тарихи йәдкәрзәр.

Бындай ерле язмаларзың хасил булыуында айырыуса фарсы тарихсыһы Рәшитетдин Фазыллахтың "Жәмиғ әт-тәуарих" ("Тарихтар йыйынтығы") әсәренең йоғонтоһо көслө. Был 1310—1311 йылдарза фарсы телендә язылған тәуарих китабы — өлөшсә бөтөн донъя тарихын, бигерәк тә урта быуаттарзағы төрки кәбиләләре тарихын тулы яктыртқан кулъязма әсәр — үз заманында ук популярлык казанған һәм азақ оригиналда һәм тәржемәләрзә күп халыктар араһына таралып киткән. Ул китап менән башкорт һәм татар укымышлылары ла яқишы танышы булған.

Урта Азияла 1502—1504 йылдарза язылған "Тәуарихи гузидә-носратнамә" ("Ғайланма тарих — еңеүзәр китабы") әсәрендә атаклы фарсы тарихсыһының ошо китабының беренсе киҫәге — төрки һәм монгол кәбиләләре тарихын, Сыңғызхан яу-походтарын һөйләгән өлөшө — төрки язма теленә тәржемә ителә. Уға Урта Азияла, Қазақстандан Шайбанизар династияһына бәйле тарихи вакизалар, оригиналь язмалар өлөшө өстәлә. XVI быуат баһында Шайбанизарзың биләгән ерзәре төньякта Урал тауы итәктәренә, Яйык баһтарынаса йәйелгән, йәғни көньяк-көнсығыш башкорт ырыуларының кайһы берзәрен үз әсенә алған була. Шуға ла унда башкорттарза бәйләнешле тарихи мәғлүмәттәрзәң күпмелер сағылып калыуы тәбиғи...

Касим калаһында (хәзәрге Рязань өлкәһе Касимов калаһы) 1602 йылда Кадир Ғәли Жалайырлы тигән кеше тарафынан Рәшитетдин китабының шул ук беренсе киҫәге кысқартыбырак төркисәгә әйләндерелә. Ул язма төп нөсхәһендәгесә, "Жәмиғ әт-тәуарих" исеме менән тарихка инә. Уға ла тәржемә өлөшкә оригиналь киҫәктәр ялғанлып китеү характерлы. Был яңы өлөшитә Кадир Ғәли Алтын Урзаның таркалыуы, Казан, Себер ханлыктарының, Нуғай урзаһының барлыкка килеү тарихи вакизаларын, хандарзың генеалогик теғмәләрен, эшимәкәрлеген үзенсә дауам итә. Ул өлөш Урус хан, Туктамыш хан, Тилмер Котлоғ хан, Хәҗжи Гәрәй хан, Идегә бәк (Идеүкәй) һәм башкалар тураһында туғыз "дастан", тәғәйене тәуарих язма бүлектәрзән ғибәрәт. Бында башкорттарза туранан-тура бәйле тарихи вакизалар, Ших Мамай, Исмәғил, Йософ, Ямғырсы тигән нуғай мырзалары, Башкорт тигән олуғ әмир исемдәре күренеп кала.

Рус тарихсыһы П.И.Рычков әлегә "Жәмиғ әт-тәуарих" кулъязма китабының башкорттар менән казактар араһында таралыуын билдәләп үтә һәм уның йөкмәткәһенә киң генә күзәтеү яһай (Рычков П.И. История Оренбургская. Уфа, 2001).

Башкорт ырыуларының үз шәжәрәләрен һәм тәуарихтарын языу традициялары урта быуаттарза ныклы формалашкан булырза тейеи. Башкорттар үз иректәре менән Рәсәй дәүләтенә кушылып, ырыуларзың консолидацияһы, бер бөтөн халык булып берләшеү барышында дөйөм башкорт тәуарихын языу тенденцияһы һәм тәҗрибәһе тыуған.

XVIII быуатта Кызрас Муллакаев менән Алдар Исәнбилдин узамандар П.И.Рычковка башкорттарзың төрки телендә үз кулъязма тарих китаптары аһакалдар кулында һакланғанын, ләкин башкорт язвары вакытында янып харап булғанлығын үкенеп һөйләйзәр. Хәтерзәрәндә һакланған күп кенә мәғлүмәттәрзе, айырыуса нуғай осоро вакиғаларын ғалимға әйтеп яззыралар (Рычков П.И. История Оренбургская...) Был кулъязма китап, күрәһең, бөтөн башкорт тарихының тулы версияһы булғандыр. Айырым риүәйәттәр әүәл башкорт тарихы китабының абыздар кулында һакланыуын һәм аманат итеп ышаныслы кулдарға тапшырыла килеүен, әммә кайһылыр быуында юғалып калыуын искә алалар.

Хәзергәсә һакланып килгән язмаларзың күпселеге айырым башкорт ырыуларының тарихы һәм шәжәрәһе рәүешендә. Улар араһында уртақ дөйөм башкорт тарихын иңләргә йә берләштерергә ынтылғандары ла осрай. Шулай йәһәттән "Тәуарихи башкорт" тип исемләнгән һәм "Үсәргән тәуарихы" тигән, беззең көндәргәсә килеп еткән язма комарткылар айырыуса киммәтле. Улар бик боронғо тарих төпкөлдәрәнән башиланыуы, монгол һәм төрки тарихын киң иңләүе һәм зур күләмле булыулары менән айырылып тора. "Тәуарихи башкорт" китабының күләме 200 биткә еткәне бар. Ике зур кулъязма тәуарих йөкмәткеһе, составы, структураһы һәм стили йәһәтенән бер-береһенә үтә яқын, хатта күп яктан бер төрлө. Уларзың кәзимге бер үк сығанактан күсерелеүе ла ихтимал. Улар, асылда, ике зур өлөштән ғибәрәт. Тәүге зур өлөшө дини риүәйәттәрзән, пәйғәмбәрзәр тарихынан башиланып, боронғо донъя тарихына ялғанып китә. Көнсығыш тәуарихтары традицияһындағыса, бөтөн донъя, нигеззә антик тарихтан сығып, мосолман илдәрәнең боронғо тарихына дөйөм байкау менән асыла. Уларзың бер төпкө осо һәм һузымы донъя яралғандан, Әзәм тыуғандан башлап, пәйғәмбәрзәрзең киссаһы һәм исламдың рухи силсиләһе формаһында бара.

Икенсеһе — төрки һәм монгол халыктарының һәм дәүләттәрәнең тәуарихы, тарырақ мәғәнәһендә хан һәм солтандарзың генеалогияһы, тарихи осорзары рәүеиле.

Өсөнсөһө — нәғез башкорт тәуарихы.

Шуныһы ла үзенсәлекле, был өс һызык йәки тарих ебе элекле һузылыу рәүешендә түгел, бәлки йәнәш һәм аралаш бара. Шулай дөйөм тарихка конкрет халыктар, династиялар, ырыулар, хандар, солтандар, батшалар тарихи осорзары ялғанып, үрелеп китә, тарих, зүйә, өстән үремле бау-силсиләгә әүерелә.

Тәүге сюжет һызығына шуныһы хас, пәйғәмбәрзәр генеалогияһы улар һакындағы киссалар менән озатыла барыла. Нух, Ибраһим, Дауыт, Исмағил, Якуп, Йософ, Муса, Ғайса һәм башка пәйғәмбәрзәр тураһындағы киссалар — шуларзың типик өлгөләрә. Уларзың сығаназы — әнбиәләр тарихынан. Бында агиографик әзәбиәттең Көнсығыш тәуарихтары традицияһына үзенсә трансплантацияһы күзәтелә. Уның башы атаклы ғәрәп философы һәм тарихсыһы Табаризың "Тарих әл-рәсүл вә әл-мөлөк" ("Пәйғәмбәрзәр һәм батшалар тарихы") китаптарынан килә. Был сюжетка иран классик әзәбиәтендәге, атап әйткәндә, Фирдәүсизең "Шаһнамә" дастанындағы каһармандар сюжеты ла йәтеш кенә үрелә. Башкорт тәуарихында шулай нөктәнән Рөстәм, Афрасиаб, Ғәридуң, Жәмишд батырлар һакындағы фрагменттарзың ижади үзләштерелеп алынышы —

өлгөлө күренеш. Бындай дастансылык, эпиклык элементтары тәуарихка инеп, мәглүм бер йәнлек, легендарлык, фантастика сифаттарын бөркә. Унда Афрасиаб, Рөстәм батырлардың алыштарын, төрлө мажараларын кыскаса хикәйәләү фантастик хикәйәттәрзе хәтерләтеп куя. Башкорт халык ижадында, боронго әзәбиәтендә ошо легендар батырлар хақындағы сюжетлардың һакланыуы ла һис ораклы түгел.

Башкорт тәуарихтарындағы төрки һәм монгол халыктары хандары тарихына бәйлә икенсе үзәк сюжеттан иштибарзы ныгырак биләгәнә — Сыңғыз хан, Алтын Урза хандары, нуғай мырзалары тураһындағы таныш сюжетлардың үзенсә сағылышы. Башкорттар араһында легенда йә тәуарих формаһында йөрөгән сюжетлар был язма комарткылар үз структураһына һәм стиленә йәтешиләп кора. Сыңғыз хан, Үзбәк хан, Йәнебәк хан, Касим хан, нуғай мырзалары хақындағы белемләр тарихи-генеалогик тәртиптә килә. Улардың сығанактары Көнсығыш тәуарихтарына тоташа. Монголдардың мәшиһр "Алтын дәфтәр" комарткыһын күз алдында тотоп, "изге китапка карағанда" тип һығымта ла яһай.

Башкорт тәуарихының иң әһәмиәтле һәм оригиналь өлөштәре, әлбиттә — башкорт тарихына туранан-тура караған биттәре. Урал-Волга буйы төркизәрәнен тәуарих язмалары ғәзәттә Болғар дәүләте осоронан башиланысан. Әле тәкдим ителгән "Башкорт тәуарихы" язмаһы ла башкорт ырыуларының Болғар осоронда ислам динен кабул итеүгән, тәүге мосолман заттарзы исемләүгән юл баиһын ала. Уға дөйөм төрки тарихы, Сыңғыз хан, Алтын Урза дәүәрзәре ялғанып китә лә башкортлардың 1554—1557 йылдарға Рәсәй дәүләтенә үз иректәре менән кушылыу вакизаларын һөйләү менән тәүге бүлек тамамлана. Баштан тиерлек быларға пәйғәмбәрзәр легендаһын хикәйәләү кушарланып китә. Шунан кулъязмаһының 15-се битенән төрки шаһтары, солтандары, хандары шәжәрәһе ептәре, дөйөм төрки тарихы ялғана.

Без был язмалардан башкорт халык ижадында, легендаларға, кулъязма йәдкәрзәрәбеззә исемдәре телгә алынған йә хикәйәләнгән легендар исемдәрзе генә һайлаштырып алып, төп тарихи вакизалар ебен татар-монгол яуларына, Сыңғыз хан заманына еткерзек. Ошонан туранан-тура башкорттар тарихына ла караған күп тарихи хәл-вакизалар әзлекле төс ала. Башкорт бейзәре генеалогияһының бирелешә бик мөһим.

"Башкорт тәуарихы" шулай күп вакизаларзы, тарихи исемдәрзе иңләп, XVI быуат азағына килеп етә. Унан арғы язмалар нигеҙзә шәжәрә ептәре тезмәһе рәүешен ала. Ул әлеге язма йәдкәрзә башкорт ырыуларының бер тармағы Үсәргән ырыуының шәжәрәһе буларак үстөрелә. Ул азақтан "Мәмбәт шәжәрәһе" исемен алған үзаллы тарихи хикәйәткә әйләнгән оло кулъязма комарткы булып китә.

"Ватандаш" журналына тәкдим иткән был "Башкорт тәуарихы" кулъязмаһының алда исемләп үткән әүәлгерәк тарихи осорларын бер мөһим өлөш рәүешендә тарихсыларыбыззы һәм тарихыбыз менән кызыкһынған журнал укыусыларыбыззы таныштыра торорға булдык. Ул зур һәм катмарлы язма тарихи комарткыларыбыззы китап итеп тулығынса баһып сығарыу алдағы бер бурыс.

"Башкорт тәуарихы" кулъязмаһы Рәсәй фәндәр академияһының Өфө фәнни үзәге китапханаһының һирәк оспар китаптар бүлегендә һаклана (Р6/2279).

История башкир

С древнейших времен сложился у многих народов обычай изустной передачи, а позже и письменной фиксации истории родов и племен. На этой основе возникли европейские хроники, скандинавские саги, славянские летописи, тюркские тауарих (история). У восточных народов многие памятники старины сохранились в виде исторических преданий, книг событий, исторических сведений. У башкирского народа также сохранились свои исторические записи в виде шежере (родословные), тауарих (истории). Так до наших дней дошли такие родословные средневековые исторические рукописные книги, как “Тауарихи Булгарийа” (“История Булгарии”) в нескольких версиях и авторстве.

На основе восточных традиций в XVI—XVIII вв. возникли у башкир рукописные книги типа “Джамаиг ат-тауарих” (“Собрание историй”). В 1602г. Кадир Гали Джалаири сделал сокращенный перевод на тюрки первой части книги историка Рашидиддина “Джамаиг ат-тауарих”, а в оригинальных главах своей книги рассказывал о событиях, связанных с распадом Золотой Орды, возникновением Казанской, Сибирской ханств и Ногайской орды. Там же описываются эпизоды из истории башкир. В XV—XVIII вв. среди башкир были распространены рукописные книги под названием “Чингизнаме” о ханах Чингизе, Туктамыше, Тимуре (Тамерлане) и других исторических личностях периода Золотой Орды и последующих ханств. Одна из этих рукописей в 1822г. в Казани была издана книгой с тем же названием. В ней отражается и история башкирского народа тех времен.

Со слов почетных старшин и батыров Алдара Исангильдина и Кыдра-са Муллакаева еще в XVIII в. П.И.Рычков записал фрагменты древней и средневековой башкирской исторической книги на языке тюрки, передававшейся из поколения в поколение в рукописной форме, но утерянной в годы восстаний XVII века. Ныне уцелевшие рукописи в основном представляют собой истории родов, шежере. Наиболее ценным является рукопись под названием “Тауарихи башкорт” (“История башкир”) или “Тауарих рода Усерган”. Этот рукописный памятник, изложенный в традициях восточных тауарихов, открывается легендарными историями о пророках Востока и Запада, а затем истории о распространении ислама перемежаются с рассказом о тюркских и монгольских народах, генеалогией и историей ханов и султанов. По этой общей канве и движется повествование истории башкирского народа.

Самая значительная и оригинальная часть тауариха — страницы, повествующие о башкирской старине. Анонимные авторы начинают историю родного народа со времен Булгарского государства, с появлением в Башкирском крае миссионеров ислама, разрушения Тимуром городов. От этих событий переходят к эпохе Золотой Орды и ногайцев. В центре повествования о Чингизхане стоит сюжет о Муйтен-бие. Рассказ о добровольном присоединении башкирских родов к Русскому государству совпадает с текстами башкирских шежере. Генеалогия и сведения о башкирских биях и батырах в конце истории башкир переходит к описанию генеалогии, т.е. составления шежере племени Усерган.

Из большой рукописи “Тауарихи башкорт” мы в виде извлечения даем лишь основные сведения, касающиеся непосредственно истории башкирского народа.

History of the Bashkirs

Since ancient times it has become customary to pass history of tribes and kins orally and afterwards — in writing. European chronicles, Scandinavian saga, Slavonic annals, Turkic history appeared on this base. Many oriental monuments of antiquity have been preserved in historical legends, books of events, historical data. The Bashkir people has kept its historical records in shazharah (genealogy) and tawarikh (history). In such a way there have been preserved medieval studbooks, such as “Tawarikhi Bulgariya” (“History of the Bulgars”) in several versions and authorship.

In the XVI-XVIII centuries on basis of oriental tradition among the Bashkirs there appeared manuscript books of “Jamaig at-tawarikh” (“Collected works”) type. In 1620 Kadir Galy Jalairi made a contracted translation of the first part of the book by Rashididdin “Jamaig at-tawarikh” into the Turki language, and in original chapters of the book he recounted events, concerning the decay of the Golden Horde, appearance of the Kazan, Siberian khanates and the Nogai Horde. There are also episodes from the history of the Bashkirs in it. In the XV-XVIII centuries there have been manuscripts under the title “Genghizname” about the khans Genghiz, Tuktamysh, Timur (Tamerland) and other historical personalities of the period of the Golden Horde and subsequent khanates. One of these manuscripts was published under the same title in Kazan in 1822. It reflects also the history of the Bashkir people of that period.

In the XVIII century P.I.Rychkov recorded fragments of the ancient and medieval Bashkir historical book (passed on from generation to generation in hand-written form, but lost in years of popular uprisings in the XVII century) in the Turki language from honorary foremen and batyrs Aldar Isangildin and Kydras Mullakaev. Now remaining manuscripts represent histories of tribes, shazharah. The most valuable one is “Tawarikhi Bashkort” (“History of the Bashkirs”) or “Tawarikh of the Uthargan tribe”. This manuscript written in oriental tawarikh tradition opens with legendary histories about prophets of the East and West; then histories about propagation of Islam alternate with stories about the Turkic and Mongol peoples, genealogy and history of khans and sultans. The history of the Bashkir people also proceeds along this general outline.

The most significant and original part of the tawarikh is pages telling on the Bashkir antiquity. Anonymous authors begin the history of their native people with the time of the Bulgar state, appearance of missionaries of Islam in the Bashkir lands, destruction of towns by Timur. These events change to the epoch of the Golden Horde and the Nogais. In the centre of narration about Genghizkhan there is a plot about Moyten-bey. The story on the voluntary joining of the Bashkir kins to the Russian state coincide with texts of the Bashkir shazharah. The genealogy and data on Bashkir beys and batyrs at the end of the history of the Bashkirs turns to description of the genealogy, i.e. to the composition of the Uthargan tribe shazharah.

We offer only basic information concerning directly the history of the Bashkir people in the form of extracts from the manuscript “Tawarikhi Bashkort”.

Башкорт тәуарихы

Әлрәз бин Калраз биләрнең кәбре Сәрмәчан, Кәрмәсан буйындадыр. Мәзкүр сәхәбидән тәғлим алып, Жайык буйында ултырмыш башкортлардан Суғаш ауылындан ике кемсәнә табиғайын улып кайтып, Ык буйында улғучы башкорт, мишәр халыкыны дин тәғлимен өйрәтеп ислам әйләде. Быларның бере Хәрадм хафиз, 2-че Мухсәбин хафиз юлдашы уғланлары вә йәнә Минзәлә, Миндәкә... суның башында ике кемсә табиғайндыр. Бунларның бере Дусам, бере Илбакты Нияз уғландар идур табиғайнлар Ык сыуының Акиделгә койған еренә чыкып, ике кемсәнәләр вә арлайғасларның (?) бере Дади, берсе Кули димәкле мәшһүр бер туғмалардыр, ханлар нәсабендәндәр, күбе башкорт, мишәр халыктарына дин ғилмен уғрәтеп, әһел ислам әйләделәр. Йәнә шәһәрдән йырақ да түгелдәр. Илбакты, Уразбакты уғлы табиғиндандыр¹.

Акиделнең шимал тарафында Туймә (?) йылғасы тамағында Садумдан, йәғни Алабуғадандыр. Сәдүм юнан лөгәтенчә Алабуға балыкны әйтүрләр. Сәдүм бина олуғ шәһәр иде. Аны Зөлкәрнәйен хәзрәтләре бина әйләмешдәр һәм Болғарыны халә анларны хәзрәт Мир Тимер һәлак әйләмешдәр. Мәзкүр Алабуғадан барып, Ик башы Хужаәкбәр тәбиғын (1-се бит тамам) һәм хафиз Кәләммүлла әйләмешдәр. Юлдашлары Кәрбин бин Иләмбәт, Илемгол бин Муллагол, ... бин Айыт, Юлдаш бин Мәскәү Акиделнең шәрке тарафында Алабуғадан Сирак әмир Хилаж, Мәхләкаж ауылында Сәйед бин Хәйдәр, Тукбай бин Байкол, Жанбакты бин Уразыбакты биләр һәм тәбиғин газилар ундандыр.

Йәнә Акидел шәрке тарафында Супай бин Сапай (?), Әминай бин Юнай, Ишбирде бин Тукбирде Субай ауылындан килеп, сәхәбәдан килеп тәғлим алдылар, табиғинлардыр. Шимде кәберләре андадыр.

Субай илә Ишкилче хан бер туғмадыр, Бараж хан уғланларыдыр.

Ишкилче хан һәм Болғариә барып², сәхәбәкә бигәт бирде. Аның юлдашы Зәй буйындағы Байғул бин Аллағул, йәнә Байдан бин Аллағул, Жәнти бин Атысуллы бин Тукчыбай, йәнә Акчари бин Байсары бинләр һәм сәхәбидән тәғлим һәм тәғлим алғанлардыр. Зәй буйындан килеп һәм табиғинлардыр. Кәберләре Зәй буйында.

Йәнә Кичу Суындан тәбиғинлар Үтәш бин Илтебай, Нәдер бин Әмин, Иманай бин Сабанай, Нәдершаһ бин Низамшаһ (?) шимде кәберләре андадыр.

Акиделгә койған Шишмә буйында Тубылғы атрауы кәлғәсендә мөдфүн улмышлардыр.

Йәнә Сирмешәннең һәр икесендә табиғинлар чукдыр. Барысы зекер кылмак һәм Булғарның үзендә һәм әтраф (2-се бит тамам)

кәрбәндә улмыш табиғинларны мында зекер иделмәде, сөнки суз озон улып, вақыт тар.

(Нух ғәлиәссәләм легендаһы китә. 3-сө бит).

Вә бөгдә саһип Кырани ғалим солтан Гоҫман ғәзи бин әл-Туғрил салчалы кыянлардан кеүәт алып, Багдадка барып, Насыр әл Такби Моғтаз әйләнә, катил идеп, еренә бай тәхет сорур солтанәт Гоҫман ғәзи улды. Вә бу Гоҫман бин Туғрил йәнә Һалукә хан, йәнә Сыңғыз, бунләр кәрдәшлекләре улар иде. Еденче бабалары Тукан хан нәсабен дандыр имде.

Имде мазкүр Төркнең уңлы Әбүлчә әнсәбендан ханлык киселмәйенчә солтанлык элидан илле бер кемсәнә үткәндин әүләдүндән илле икенче хан Тамучин Сыңғыз улды³.

Вә бәгдә Сыңғыз хан әнсәбындан ханлык кичелмәйенчә килеп 12-че хан Күскә бин Жәнебәк мәшһүр хан улды. Андан дүрт уғыл туғды. Касим дидеке уңлы сәруәр солтанлык кылды.

Башкорт вә нуғай халкы илә вә ву Касим хандан Тура хан туғды. Ул һәм рәғиәт белеп хөкүмәт кылды. Тура хандан Күсем хан туғды. Күсемдән Бирдебәк солтан туғды⁴. Бирдебәк заманында ханлык кичелде. Байтәхәтләре Хитай иде.

Йәғни башкорт вә нуғай халкы Казан... шәһәрәндә рус ханы Иван Василыч тәғрифендә калдылар⁵.

Йәнә мазкүр Күскә бин Жәнебәкнең гәйре уғландары чукдыр⁶ (4-се бит тамам).

Берсе Төркөстанда хан улды. Берсе Бохарада хан улды димешләр.

Вә бәгдә арбаб туарихдан мәнкулдыр, Сыңғыз хан заманында башкорт дидеке бер аз анча әдәмләрнең балаларындан Мөйтән бин Дусба бин Каданчы димәкиә мәшһүр улып, асыл төп бабасы Әбүбәкер Садик рахиаллә гәнә (?) хәзрәтләре Мөйтәнгә ун етенче баба олук Мөйтән бин Дусба данишмәнд сахиб әл-фәрачитә (?) улмақдан Сыңғыз хан хозурына барып, тәғзим вә тәқрим илә әл қаушырып, хан берлә сүзләшеп, андин кәдин кайу(?) Мөйтән бин Дусбаны хан мөхәбәт әйдәнеп, үзенә яру яқын идеп, хөкүмәт мәжлесенә алыр иде.

Бәгдә йунафиума (?) Мөйтәннең кәдер физзәтлә зияда улуп, хан Сыңғызның хозурында бер ничә йыллар карарланмышдыр.

Вә бәддә мазкүр Мөйтән данишмәнд сахиб фәрасәт улдыкындан Сыңғыз хан тәғрифендә улмыш әдәмләрнең дәғүә хосуимәтләрен туғрылык илә дәтбир хөкөм кылмақына Мөйтәннең фәрасәтенә ихтияр куйыр иде.

Андин суң дәғүә хосумәтләр Мөйтәннең хозурында тәфтиш улынып, хөкөм кылмақына камил рази булмақларындан Мөйтән би димәклә мәшһүр улмышдыр. Азин жаниб галә әл хосуси Сыңғыз хан дәржәгә гәлиәсендән мәрхәмәт идеп, түбәнәндә күренмеш мақсудларын намә илә язып алмышя вирмешләр.

Әүәл бейлек дәрәжәсә әнбабына мирас улмақ шарт илә, 2-че ыруг кәнсабинә бейлену өчөн уран, 3-че нәсәб руғсына йәйләү һәм кышлау өчөн алды. жир (5-се бит тамам) һәм суларына жөмлә мәнфәғәт мәғданиәре илә махсус идеп бирмешдер һәм канун қағидә төзмәкдән осар кош жөмләсендән, беренә һәм яғачлар мөмләсендән, беренә кисмәт (1) өләшенә алмышдыр. Рузкарында кылмыш гәмәлләрене хақламақ өчөн ыруг нәсәбенә махсус тамға бирмешдер.

Имде Сыңғыз хан Мөйтән бейгә бирмеш жир һәм сыулары исме илә бу намәдә мәғлүмдер.

Уй идел суы махсуси нәһерләре илә, 2-че Яйык суы Сакмар суы һәр икесендә улмыш нәһерләре илә мазкүр суларда булған ерләр суларның башындан аяғынача Мөйтәннең руғ нәсабына қысмәт хосуси идеп, хан Сыңғыз Мөйтән бейгә жалунный бирмешдер⁷.

1552-че йыл уктәбернең 2-че көнөндә Русиә жәмағәтләре Казан шәһәрән алмышдыр һәм йортлар бина кылмышдыр.

Вә бәғдә 1564 нчы йыл башкорт исемләнмеш дүрт руғдан, йәғни үсәргәндән Бикбау кенәз Тәдекәчов, кыпчакдан Мөшәүәле Кара Кужак кенәз, Бөржәндән Иске бей кенәз — мәзкүр дүрт руғдан олуғ кенәз Ибан Вәсиличкә Казан шәһәрәнә сақырылып барып, Русиә шаһы гәдел ирмеш дәю. Бәғзеләре Бусай хандан вә бәғземез Нуғай мирзадан, йәғни Бирған бей Актүшдан жафалар күрмәкемездән, гәделллекләре юктыкдан, жәберлекләре чуктыкдан мәзкүр Бусай Ханны һәм бей Актүшнә Русиә ханы Иван Василичкә тотоп бирдек. (6-сы бит тамам)

Олуғ кенәз Иван Василечкә ригәйәт булдык. Ерләремездә булған кәчәбләремездән, йәғни бал, сусар, вә бәғзеләремез кама, кондоз тиресен ясак идеп бирдек.

Әммә ул ясақларымызны салғаладык урман ябынған төрлө руғ исемдә булмыш ислам динендә улған башкорт жәмағәтләре, йәғни Инжәр суының буйындағы Катай, Сим буйындағы Казаяк, Ләмәз буйындағы Төркмән, Өфө иделе буйындағы Бүләкәй, Үзән буйындағы Шайтан Көдәй жәмәғәтләре һәм Әйдән чыкқан Кыйғы, Олуғ Ык буйы, Диуан жәмәғәтләре, Сакмар, Ак Идел буйындағы Үсәргән, Буржан жәмәғәтләре барчаларымыз бер иттифақда булып салдык. Мәзкүр ясақларымызны Казан каласына һәм мәзкүр шаһымыз Иван Василич безнең башкорт халқына үземезнең разыйлықымыздан гәйре күстә халык кылып жәбер-жафа кылмак булмады.

Жирләремез һәм динләремез илә амирә язып, ислам динендә булған башкорт жәмиғәтләрен асла гәйре дингә күсләмәктә гәһед вә имен идеп, һәм безләр руғ әнсәбләремез ихласлы хезмәтләр кылмак өчөн указнамәләр төзөп, араларымызда мәүжуд булған шартларымызга бер-беремездән алынмыш бадпичнамәләремез Казан шәһәрәндә дәфтәргә (7-се бит тамам) язылмышдыр. Шул ук дәфтәргә язылмыш указнамә һанузда әлемездә бардыр.

Вә бәғдә 1567-че йыл һәм 1586-чы йылларда мәзкүр ясақларын түлөгән бәғдә алған, йәғни тапшырғач алған хазинадар дабутының бадпичнамәсе ошбу замангача әлемездә бардыр.

Вә бәғдә Казан калғәсегә ясак тапшырмак йыраклыгындан ағыр булмакы сәбәпле үз жиремездә олуғ шаһымыздан Өфө кәлғәсен бина кылдырдык, хазинадар дабуты яқын булсын өчөн үзләремезнең разыйлықларымыз илән. Вә бәғдәһәрг (?) 1648-че йылларда Риң, Азау кәлғәне яулап, шаһымыз әғзәм хәзрәтләренә ихлас илә хезмәт идеп, дошмандан алып бирдек.

Ошбу ислам динемез узарендә гәһед вә именләребез мәүжүбенчә. Вә бәғдә мең дә сигез йөздә 2-нчә, 3-нчә, 4-нчә һәм 5-нчә йылларда шаһымыз Бабил Битров заманы иде. Башкорт исемләнмеш дүрт ыругдан Үсәргән, Кыпчак, Тамиян, Буржан мәзкүр илдә булмыш жәмлә халайықларымыз бер иттифақда булып, бу диләм бавиринуй аркылы шаһ хәзрәтенә мәрхәмәт әмериндән рәхсәт әмер һөмаюн сорадык. Йәғни мөкәддәмгә бабаларымыз Сыңғыз Тамучин хан тәғрифендә улуб, олуғ Тамучин Сыңғыз ханның рәхсәт тәдбире илә бабаларымыздан мирас улмыш жирләремезне, (8-се бит тамам) суларыкмызны, урманларымызны дүрт ыруг тәксим идеп алмакымыз өчөн.

Вә бу илтимас ғаризалар хосусиндан рәхимле шаһымыз Бабил Битруф мәрхәмәт идеп, землямерләр жибәрде. Сәлахиәт илән һәр каюларымызны, жирләремезне, суларымызны вә урманларымызны кысмәт идеп алмакымызға һәм шулук зимлямерләрдән бүлдереп алдык.

Мәзкүр мәшүрәт илән кысмәт жирләремез мындин мәғлүм улыныр: әүәл Яйык суы буйлап түбәнге сиге Сарайчықдан, үрге сиге Яйыкның Бузсаулдан йәнә Сакмар суы, дәхи Әйек суы, йәнә Ыслы Үскәлек (?), ике Сүрәм, мынларның башындан аяғынача, Сайылмыш башындан Керәүленең Таш кичеүендән Мынау йылғасындан ялғыз Өйәңкегәчә, йәнә Нуғай кичеүендән үтә. Айыр төбәедән Үгез түбәгә, йәнә Чолок башындан Менауышлы, Үткәш Карағайдан һәм Миәрдәкнең камышлы башындан Менауышлы суы тауынача, Сакмарның Алғы Тура ташындан Лайынбирде түбәсенәчә, йәнә Яркадақдан Кара урман аркылы Камышлау башы убадан Айырыурык тамағындан Жим суындан Үсәргән илә Кыпчак, Тамьян һәм Буржаннеңдер, Андан сәхрә тарафы (9-сы бит тамам) түбәнге сиге Сарайчықдан Үзәннең ағыш суы илә өчөнчә Зайнуның (?) тарауыллары илә үрге яғы Дүрткүлләчә Буржан илә үсәргәнләрнең өстүбәле (?) жирләредер⁸ (10-сы бит).

[(10—12-се биттәрзә пәйғәмбәрзәр легендаһы дауам итә. Идрис пәйғәмбәр легендаһы бәйән ителә).

13—14-се биттәрзә пәйғәмбәрзәр легендаһы уларзың шәжәрәләре менән аралашып бара).

15-се биттән төрки шаһтар, хандар шәжәрәһе ялғанып китә].

Башкорт риүәйәттәренә һәм тарихи язмаларына ингән легендар исемдәргә аңлатмаларзан⁹:

Афрасиап

Афрасиап ғәйәт гүзәл кемсә иде. Кәдде алтмыш аршин иде. Менәүжәүһәр шаһ илә низағ идеп, Иран илә Туран арасында хәд куйдылар, солох әйләделәр. Менә жәүһәр фута улачак нәүзар илә жең әйләп, нәүзар... мәмләкәтендан сөрөп чығарды. Утыз йыл тотды. Ғәйәт дә бәһлеуан иде. Рөстәм дабстан (?) качан ун өч йәшенә вардықда бабасы самәғалип улып хираж аланлар диеүләрнең сықарун кәбап идән кемсә ул сәхип кәран Рөстәм бер хәрәп илә һәләк иденләр сиябә галип улып, тәхет әмиранны кәрдәше Заб... шаһка алып бирде. Чөнки Афрасиап ғәйб улачак ничә низам (?) бәһлеуаннарын китереп жәң әйләнде, димешләр¹⁰ (17-се бит).

Фридун бин Корайыш

Фридун фәрех дирләр. Жиһан ғәдәлендән шаһ улдығы өчөн, ғәдел инсаф өчөн мостәхкиә вирмәкендән калды, шәмшәмәләр япмак андин калды һәм хындак төзәмәк андин калды. Донъяны уғланларына кисмәт кылды. Фарис вә Ғирак вә Иран вәләйетен вирде. Исме Иран иде. Мослимгә Рум Мәғриб мәмләкәтен виреп, атны Кайсыр куйды. Төркөстан, Син вәләйетен вирде. Адыны Фәғфур куйды¹¹ (19-сы бит).

Рөстәм

Бәһлеуэн Рөстәм димәкле мәшһүр улып, хак тәғәлә аңа сөдөклө кеүэт вирмештер, Жәмиғ әдәмдә кеүэт бәдәниә илә мәтгин уланның иптидәсе Ғәли бин Абуталип кирәмуллә вожуддер. Андин кәдин Рөстәм дастандыр. Ул ика күсинә бәрәбәр улан әдәм мөкәддәм килмәгәндер, “Шаһнамә”дә килтермештер, Рөстәм ете йәшендә бер мәшит илә бабасы Далның зиндә кылып, бер харап иаәпарә-парә кылмыштыр. Ун йәшенә етдекдә бабалары жәң илә мәкабил улмаян утыз йылға хираж илән көнөндөгечә кир буз бәһлеуанны бер харап илә мәкабил улмаян һәләк идеп, сахиб кыранлык адына күндереп, чөнки йәйәғ тағ кеби жануарға шимар әйләп, тиресендән кәфтан иденмешдер. Назар бер беләкә аһырман сәфәт жиһан бәһлуанны сиксән аршын күдделә, туғыз йөз батман гәмед илә серникун итмешдер. Сәфәргәчә гәрну гифритларын йөз егерме аршин кәдәрле бер мәшит илә хәрдәдам әйләмешдер.

Афрасиап кеби жиһан бәһлеуанны шөйлә хәкәрәт әйләп, ете иклим харәженә дикәр кәдәрле тажән кәнденең Киткбад шаһгә тәслим әйләп таж кибаниан дип ат куймышдыр. Уғланларындан Шәһрап Сихан шаһ кызындан туғмышдыр. Шөйлә бәһлеуан улмыш һәм Рөстәм кәндисилә бәрәбәр фәра мәрүз Кейкубад шаһ кызындан туғмыш һәм кызы Кәшибәбаныу, андан туғмыш. 3-нче уғлы Жиһангир Мағсар Ғабид кызындан туғмыш. Чөнки Рөстәм бу мәнүал үзрә жиһан сарайында дилауирдан улып, гүмере туғыз йөздән ашмышдыр. Ахыр көнөндә шаһ Бөһман хәйлә вә тәзуир илә хәндакәгә төшөрөп шәһид итмештер. Тәфсиле “Шаһнамә” лә мәстүрдер¹² (21-се бит). (21—28-се биттәрзә пәйғәмбәрзәр тарихы дауам итә).

Кейгубад

Кейгубад гәдел шаһ иде. Гәдел дад илә йөз йыл шаһ улды. Афрасиап кызын алмыштыр. Кейхосрау анасыдыр. Кейхосрау алтмыш йыл бадшалык кылды. Гәдел муғзәм шаһ иде. Бабасы Сауәйеч Хәсән кази өчөн Туранә барып, Афрасиабны дотоп катил әйләнде. Бәгдә бадшалығы терек идеп, гибадәтә мәшғүл улды. Дауыт ғалиәссәләм шәриғәтендә иде (29-сы бит).

Әсфәндиәр¹³

Әсфәндиәр тин диләр, йәғни тусдин димәк улыр. Качан Әсфәндиәр анасындан вожүдә килдә ирсә Каштасип Жамған хәким талигин назар кылдыкта хәким шөйлә тәгрифә кылды. Бәңә әсла сәфәр улан кемсә юктыр. Алар Сәтим бәкгә ғалип улып, асылы андандыр дидекдә Кәштасип хәкимә мөмкиң улыр мәүтәнни тәгач кебек қаты итмәк бәһлеуән Рөстәмнең уғы, кылычы, хәнжәре кәр итмәйә хәким сәбилә тәрбиә хөкөмөнә алар илә Әсфәндиәр буйорғанчә тәнне тәрбиә кылып, қатиә мәбдил улмады. Имде анар уйлә тәрбиә әйләдекә Әсфәндиәрнең гәдәүәте заһир идечәк уғлы Бөһманны Рөстәмгә жибәрде. Рөстәм кеүәтен имтихан итде. Бөһман расәтмә (?) варып күрде. Бер тағ итәгендә истирахә идеп ятыр. Бәгдә тағ башындан қырк ир күтәрмәз бер ташны кубарып рәсбәтмә жибәрәскәрде (?) Ул таш кәндүйә килмеш күреп, ике аяғын ташка қаршы қуйып, ташны шөйлә типде. Тағ башындағы Бөһ-

манның башындан аша китде. Бер тараф качып чак калды. Кайтып Рөстәм кеүәтен атасы Әсфәндиэрә варып хайәк (?) бәян әйләгәс дә Әсфәндиэр илтифат итмәйеп, Рөстәм илә сәдик жиңә идәр. Ахыр Рөстәм алдында һәмәк булды. “Шаһнамә” дә мәзкүрдәр.

Бәгдә дәхи атасы Әсфәндиэр өчөн мәкер илә хындак казып, әсенә алмач кылыч вә хәнжәрләре йөз тарафларын юғариә куйып, өстөнә билдәмешладән идеп, хәйлә илә Рөстәмне хиндак әсенә төшөрөп Рөстәмнең ике аяғы киселеп, кәүдәсе тырманып чыкты. Анда ук илә йәйәседер вар иде. Хәйлә идән кемсәнәләрдән кәчеркән бер сикар йығачына жисмене сатир әйләделәр. Рөстәмнең уғына ун йығачкар итмәйем, сытыр улмыш әдәмне һәләк итде, имде аз бер азын фра-сыр (?) үз уғлыдыр Боһманны һәләк әйләде. Боһманның бер уғлы Дирап ас берендендән чук идеп, бер табут куйып, даръяға салды. Ул табут даръяда ағып Юнан мәмләкәтендә анасы чығып табутны Филкуч шаһ алып бер шаизадә... (31-се бит тамам). (32—34-се биттәрзә пәйғәмбәрзәр тарихы).

Дирап бин Боһман

Бу кемсә уғлан Сыбкычак уғлыкынан булдыкындан аны алып, тәрбиә кылып кәнә кызны аңа бирде, судан табылдығы өчөн Дирап дәйү ат куйды. Үзендән суң шаһ улды. Искәндәр Юнани андан туғды, димешләр.

Ишкә бин Диран. Бу Ишкә ун йыл шаһ улды, Искәндәр дәрбене Мәнһәмзим кылдыкда Ишкә кечек иде, нәчнебә кадир дәкел иде. Искәндәр донъядан киткәндә Руми дежлә вәләйәтенә варанча нисбәт әйләде. Ишкә бәк улып жанинә мөлүк Туаифдан ярдәм талап итде. Батлуыч илә жән идеп, катил итде. Мәдек Туаф дәхи Ишкәне Дирап уғлы иденен белеп, әмеренә итәгәт күстәрде, димешләр (35-се бит).

Дәкиянух

Бу Дәкиянух гәйәт залим иде. Әсхаб кәһафалар андин касып Сүәйеш шәһәрәндә сығарына керделеге мәшһүрдәр (35-се бит).

Әрдәшир

Әрдәшир утыз йыл шаһ улды. Фарсы вә Фирак вәләйәтенәң заби-тендә иде. Ишканләрне (?) әһназим әйләп Сасаниаларның дәүләтенә сәбәб улды. Бер вәзире вар иде. Шабур анасына аңа ачмарламышдыр һәм Шабур анасын кәндүйә ханум илә мәшһүр.

Шаһ Сабур

Шаһ Сабур утыз йыл шаһ улды, гәделәт күстәрдәй гәскәре хәддин зыяда улды, чөнки аңа шаһ Шабур димешләр¹⁴ (35-се биттә).

Хан нәселдәрәнән:

Бачынкай бин Бакый — хан Кантур — хан Тур Фасин — Хан Байкотло — хан Баяндыр — улы Чычлуғ (37-се бит)... — Мөхәмәд хан Сыбкаткин — хан Буртан — хан Буян — Тукай хан...

Шәжәрәләр ебе төрк солтандары менән аралашып китә¹⁵ (38—40-сы биттәр) — Хан Кабил бин Тукай — Хан Тулай — Хан Һәлука Телә бин Тулай — хан Куян — Хан Турғай — Әбкали хан.

Тулай хан

Тулай хан бабасы ерендә тәхет кичде, садир кәрдәшләре әтрафә таралды. Мәмләкәтләр һәр бере бер кәүемне тотдылар. Сыңғыз уғлы вар иде. Бу Тулай кәрдәшләренең олуғы бабасы кече сахиблар вәли улды. Йәнә Тулай Сыңғыз уғлы улды. Анлардан Һәлука хан куйылды. Бабасы кече сахип алдыулы улды, димешләр.

Хан Кабил бин Тукайдан был Сыңғыз ханға барыр (41-се бит).

Сыңғыз хан

Бу Сыңғыз тарих 551 дә вожудә килеп, адыны Тамучин куйдылар. Ул өч йәше вардыкда бабасы вафат идеп, кәмиә илтифат итмәйенчә сикез йыл бер ишан хали улды. Аңа хак тәғәлә вирде дәүләт. Тарих 5 йөз туксан туғызда Хитай, Хутан Син алмыш (?) улды. 25 йыл бадша улды. Фиракә варуб тәмам жиһанә забит әйләде. Мәғзум бадшаһ улды... Атын Сыңғыз куйдылар.

Тарихның алты йөз ун дәүләтендә (?) Бохарнә варды, мәнһәдим алды улдылар.

Тарих 624 мәғд улды, йәше 73 дә иде һәм ете уғлы вар иде. Бу мәд дүртенче (?) хан улды. Хуаризм вәләйәтен хәрап әйләп, шәйех Низаметдин Кубраны катил әйләде. Шәйех ибен сахиб шәһид улды.

Ул заманда Бохарада Фәхрәлдин казый хәзрәтенә ун биш йәшендә иде. Фәкә мәжтиһәт сахиб мәғрифәт Сыңғыз ханға жибәрде һәм аның сүзен кабул идеп, Бохара шәрифә Сыңғыз ләгин фетнәсендән имен булды, димешләр (45-се бит)¹⁶.

Сайын Батый

Сайын раты заманында атасы еренә кичде. Алачин, Алан, вә Арыш (вә Рус?) вә Идел мәмләкәтен, Нуғай, вә Дәгустан халкын ригайәт иденде. Сарайчыкда әүәл тәхет төзгән ул булыр.

Сайын Батый заманында төзөлдәкдин, андин Әмәт Самәт заманында табды (?) тулап так булған, димешләр. (45-се бит).

Шәжәрәһе: Сыңғыз хан — Чығтай хан — Үтәй хан — Сауәйеш хан, — хан Балғуй — Сайын Батый (45-се бит).

Әмир Тимер бин Турағай

Әмир Тимер бин Турағай 769-че тарихында вожудә килде, чычкан йылында тарих 708-нчесендә вафат. Утыз алты йыл бел истиклал шаһ улди, дарәлмолок Сәмәрканд шәһәрендә иде. 71 йыл ғүмер сәрдектә единче баба әмир Балтактин кәд идер өчөнче баба Карачәчдер, Хуарзм шаһы Насералдин Һиндостанда хан итмешдер. Аның урынына эсир Инжил мәлк (?) Һиндостан сәрдарлар хәсед идеп, хак иденмәделәр. Талаир Тимер Турағай уғлы кечек заманда бызау бакмыш уғланларына жәмиғ әйләп, кырга гәләмәт төздәләр. Ниәте самиг иде,

чөнки кеүөт табып, мөмлөкөт забит идеп, шаһ улып, залим һөддөүөнлө дүүлөттө Иран, Гинд шаһларын башын кичтереп гәдел дад әйлә жиһанны эмир Тимернең сәдалих ниәтенә хак тәгәлә насип итде. Мәзкүр вәкәргә бу илә туғры килде вә залимларә зан вақытындағы кемсәләрнең малын кире алып биреп рази итмәклә әл-хасил Тимер хәзрәтенә шөйлә нәсрат улмыш вәчәфә кабил дүгелдер. Әүүәл һәндене зыбат әйләп, шаһ улын, Маурагнәһерне алды. Хуарәзм мөмлөкәтен тотды! Ғаләмә Тәфтәзаненә алып, казий ғәскәр иделде. Ғаламиә тәғзим идәрдәй кәнчан халәт сәфәрдә мәндел улмышлар ибтидағ ғалләмедәй Тәфтәзаниның сатрын кормакла әмер идәр иде имде. Тәғзим мөбәрәкәте хакында күп вәләйәләре мөсәххәр әйләде. Иран вәләйәтен вә Мәһү, вә Мәүсил, вә Һуазин, вә Йәмән¹⁷, жәзғәләре, Мәғрибә вә Тауси Торлиблә вә Фәрәң мөмлөкәтен харәжә кисде. Вә Мөрәвәр, вә Модан улан шәһәрләр, вә Фәләстин, вә Әдернә, Хәләб, вә Дарлмөлөк Кәстәнтин шәһәрен, вә Искәндәриә, вә Кыска, андан Руси вә Болғар вә мөмлөкәтен Син вә Масин, Кашкар, вә Кабил-бәләх, Бадахшан, Хорасанны әл-хасил ер йөзөндә улан алмадыкы шәһәре калмады. Бәгдә забит ғаләмдән суң Сәмәрканд шәһәрендә ун ике йылдан сунра вафат улды. Сахип мөхтамәл вә кайә Тимернең анасы Ғабидәлә иде (52-се бит тамам).

Үзбәк хан

Хан Үзбәк Тугрил хан заманында иде. Әммә кечек иде, Тугрил мөтәуафа улды, шәһәре Сарай Айчыкда улыр иде. Аман Самат кемсә наиб иде һәм вәзир ирделәр. Ул вәләйәтә мәжүси динендә иде. Тарихның еде йөз... эмир Тимер шаһ Рум тарафындан Болғар вәләйәтенә кәседенә килдекдә ул вәләйәт хәүеф идеп, йәмүн бәхренә төшөп, бәғзе һәләкәт, бәғзе жафанғ улдылар. Әмир Тимер шаһ ғәскәре илә Хуарезмә варып, бынлары лане күндереп вә дин исламға гихдах кылды. Һәм ислами кабул идеп, мөьмин мөхис улдыклар. Ул заманда Үзбәк хан иде. Әмир Тимер аңа арзығанлар күндереп, тәғлимдин әрсүн тәфтидләрен кәләм илә кара сауытын дәхи бер фасил кеше жибәрде (49-сы бит).

Жәнибәк хан (Хан Жәнибәк бин Үзбәк)

Хан Жәнибәкнең тәхет кафи Сарайчыкда ғайәт олуғ сажи иде, Нуғай, Башкорт, Казан, Хуаризм, Бохара, Сәмәрканд вә Хорасан, вә Ташкент, вә Кашғар, вә Төркөстан, Кадак, Калмык, Кызылбаш, Урыж мөмлөкәтләрендән хираж алыр иде. Ун ике сәр ғәскәре вар иде. Ғәйса уғлы Аман вә Алағин Алауны ямангир сәбир Котло Кыпчак бей кызы Карасәсне Жәнибәк алды. Имде мосафирлары кияс килмәс имешләр. Хуанында ейән ниғмәтләренә һәр сарыф улан тоз һәр көн алты дәүә йөгә була, димешләр. Ғәйре ниғмәтләрне кылса килмәс.

Олуғ хатыны Тайдулы ханымдан туғыз уғылы вар иде. Андан ике уғылы хан улды, димешләр. Кече хатыны Карачәккә нәһре Идел яғы Актүбәгә сарай салды. Әскәрле күлдә улмак өчөн Мирай кәрбәндә бер сүз барсына шөкөр кайтды. Чөнки кошләр жәмеғ булып, гөмире анда шикәр һауасы илә үткәрмәгә һәм гөмөре анда тамам улды. Ханға айданлар китделәр. Мәшғүл хәтле миһман улдырды. Һәр көнә кабуда

мең атлы миһман улдырды. Һәм бер көндә алты нар дөйөгә арткан төз етмәс иде, димешләр (51-се бит).

Шәжәрәнән: Нариман бин Бирдебәк — Кыяс хан — Төклә хан — Туктамыш хан.

Туктамыш хан

(Уның) мәкамы Сирмешән, Кәрмәсан буйында иде. Һәм әүәлдә Идел, Яйык арасында сәхра әтрафында Үзән сыуында улды. Һәм аның сыуы ачы улдыкдан сәд әйләделәр. Ул вақытта яз сыу ташдыкда алып калып, бер ничә йыл мәғишәт итмешләрдер. Йәнә андин хан мәкамының кибла тарафында бер мәшури хәүез бар иде. Яз көне казып сыу ебәрерләр иде. Сыуы татлығ булсын өчөн йәнә каю хәүезнең кибла тарафында жанибәндән Мәсжед сарайы төзде. Зур шәһәр улды.

Бәғдә Идәк бик илә араларында гәдәүәт улычак, ул ердән китеп, Сирмешән сыуында мәкам тотды. Кәбере андадыр. Асығ улдыр сиренә Идәк уғлы Нәдерғол тәхетә кичде, димешләр¹⁸ (53-сә бит).

Шәжәрәнән:

Баба Төкләс — Тирмә бин Баба Төкләс — Казансы бин Тирмә — Дусба бин Казансы — Майкы бин Дусба; — Ислаш Кыя бин Казансы — Карадакыя бин Казансы (Идел-Яйык арасында вожүд) — Котлыкыя бин Карадакыя — Идәк би (Изсүкәй)

Борак бин Жәнибәк — Йәдкәр солтан бин Борак — Күска бин Жәнибәк — Касим хан — Тура хан — Бирдебәк солтан бин Тура Бирдебәк солтан бин Күсә хан — Ишем хан — Туғын хан — Ичеуак хан¹⁹

Борак хан

Борак бин Жәнибәк. Хан Борак Сарайчыкда иде. Гәйәта алп кеше иде. Кыз кәрдәшне Әлидәкне алды. Андин казый Мансур туғды. Мансур һәм алп кемсә улды. Хәсед итеп дадәсә Борак ағасындан үтертелде.

Күскә хан

Күскә бин Жәнибәк Сарайчыкда хан улды. Утыз уғлы вар иде. Дүрт уғлына дүрт вәләйәтне вирде. Мәжһүрләре бынлардыр:

Касим хан

Бу Касим нуғай, башкорт халкына хан булып, нәһер Идел илә Самар сыуы тәғрифендә хөкүмәт илән хан иде.

Тура хан

Нәһер Иделдә Тура тағ димәкдә мәшһүрдер. Аның сарайы урыныдыр. Башкорт халкына билистиклал хан улмышдыр. Аның уғлы Күсем хан улды.

Ул заманда Сарайчыкда Борак хан мәкәтиләсә улды, йәғни ер-сыу өчен вакиғәләр улды. Ахыр Күсем хан әнесә Бирдебәк солтанны гәскәр илә шимал тарафындан күндерде. Борак идәкә Мансурны уң тарафдан күндерде. Суңра ике жәнибдәм мәкабил улдылар, сайбанлар кордолар. Илчә тотоп шөйлә мөсәлихә кылдылар.

Самар сыуының уң тарафы Борақ ханға улып, рәғиәте нуғай иде. Самар сыуының шимал тарифы Күсемгә улды. Рәғиәте башкорт иде. Йәнә солох бәғдендә Бирдебәк солтан Мансур нәһре Иделнең ике тарафындан мокамәрә өчөн ук атдылар. Һәр икесе бигәйәт тирандаз әмирләр иде. Һәм һәр икесенең уклары Иделнең урта жанубындан улан юлларның киндекендән үтер иде. Бөйлә ғәшрәт илә бер ай митқар бикарарланып кирүйә дүңделәр, йәғни мәмләкәтләренә кайтдылар.

Башкортлар илә нуғай халқы бер заман сыябышдә калдылар. Та Урак Мамай заманынача.

Мөйтән бей

Мөйтән бей бин Дусба бин Казанчы Данешмәнд Мөйтән бейне хан Сыңғыз мөхәббәд итеп үзаринә яр яқын идеп, һәр хөкүмәт мәжлисендә улур иде. Бәғдә мәзкүр Мөйтән данишмәк вә фәражиф сағи улдықдан Сыңғыз хан тәсрифендә улан әдәмләрәнең дәғуа хосумәтларын туғрылык илә тәбдир хөкөм илә самғ монкатиғ кылур иде. Һәр мәдғи вә мәдми (?) ғалиәләр Мөйтәнның хәфтурында хөкөм улынмақларына камил рази улмақларында Мөйтән бей димәклә мәшһүр улмышдыр, Ғәли әл-хосуси Сыңғыз хан дәрәжәғ ғалимәсендән мәрхәмәд идеп, түбәнәндә күренмеш мақсудларын мәзкүр Дусбә уғлыға вирмешдер:

Әүүәл бейлек дәрәжәсә инчабинә мерәнә булмақ шарт илә; 2-нче Уран илендә бейлеклә өчөн Туксаба димәклә, 3-сә ыруғ әнсабенә тереклек кыйлмақларына жир-сыулары алмақы. 4-че кағидә канун буйынча очар кош жөмләсендән, борын һәм йығаслардан жөмләсендән, борон қысмрт (?) өлөшенә алмышдыр һәм рузкар вә қылмыш ғәмәлләрен сақламақ өчөн тамғалары Мөйтәннең бабалары хәзрәт Әбүбәкер садик разиуллағанәнең Мөхәммәдилек уғлындан нәдүр артында урын тар улдықдан ахырға китерелде.

Шакмулла бин Мөйтән

Сайын батыр бин Балчук бин Сыңғыз заманында бей улуб хөкөм кылыр улды (56-сы бит тамам).

Күсем хан

Күсем хан бин Тура хан

Солтан Күсем хандан суң уғланнары һәр кайулары илә араларында дәғуа имарәт илә араларында мөкатәлә кылдылар. Солтан ғәйәткүр буз алп кемсәнә иде. Тирандазлекдә сығынча вә ваккаси (?) кеби кемсә иде. Сонки эше хәтдин ашды, бәлә даръясы ташды.

Күсем хан уғылларыны үлтерде. Ул мәкбул уғылларының бабалары башкорт халқы иде. Бу халқының бик намдәрларыннан иде. Анлар ғәскәр илә Бирдебәк солтаны үлтермәк өчөн кәсед кылдылар Бәғдә Бирдебәк солтан Төркөстанә Үскә ханға сығну качды, чөнки ул алп (?) иде. Качып вардықда Сақмар сыуында бер таифә башкортның үзәндән бейеки бәге вар иде. Касақ сал бәк диләр иде. Дана һушмәнәд иде. Халқына сөйөклә иде. Аңа солтан Бирдебәк сығныу илтимағ кылды. Һәм Казаксал бәк хуши тотды.

Күсем хан бәкләрендән илче килеп, Бирдебәк солтанны тәклиф кылдыкта халкы иттифак идеп, диөг (?) бирделәр һәм алып калдылар. Ләкин Бирдебәк солтан мәтмәгин (?) улмаз иде. Күп жәмәгәт исенә кермәз иде.

Бер көн аңа Казаксал әйтде: “Бәһи солтан, сезә нә улды? Бу халыкка катышмадығыз. Белмим сәбәбе ни дидекдә?”

Солтан Бирдебәк кәлбем мөтмәгәдин улмаз иңчездән бу халыкны катил идәр дидекдә Казаксал бәк аңа үз халкындан бер данә әдәм, мөнәң хуп жәмәл кызны никахландырды. Еренә Казаксал бәк Бирдебәкне сәр ғәскәр идеп, ригәйәти аңа тәслим итде.

Бәгдә Бирдебәк солтан сәфәр табды. Ғәйре хикәйәтләре чукдыр (57-се бит тамам).

Шәжәрә тармагынан: Нәдерғол — Ғаббас — Ваккас — Муса — Бикәй — Минчә — Сыуак баһадир.

Муса бәк

(Шәжәрәһе: Муса бәк бин Ваккас: улдары; Иркә, Урак, Мамай Шәйех, Алағ хан, Исмәғил)

Муса хан мәкәме Сарайчыкда иде. Хәжи тархан арасы сәхрәсе бабасы Идәк заманында мәзкүр ерне мәкәм идән, диләр. Бер тарафы Бызаулықдан Самар динененчә.

Мамай

Мамай ғәйәт алп йөрәкле кемсә арыслан кеби бәһлеуан иде. Хатта имешләр ун ир күтәрмәз бер таш илә Астырханның бу кечек биналарын атып зир-зәбәр кылды.

Ахыр Исмәғил хәйлә илә мәзкүр кәлғәгә катил итдерде һәм кәбере Иске Үзән башындадыр.

Һәм ул заманда Казанда Сурә солтан ғәскәре илә варып, бер мәнзил ер калдыкта меуәт магаз илә вафат ителде. Ғәйәт ғәдел, сөйөклә әдәм иде.

Алағ хан

Алағ хан Алмаир (?) Саратау, Әсдархан кәлғәләрен фәтех кылды. Дәрәжәседә ғәйәт шәүкәтле Искәндәр сифатлы бу хан Мамай ханны жиңде, дирләр иде, урыс кәлғәләрен фәтех кылды. Ул заманда Хәжи тархандан якын бер түбәдән ук атды, кәлғәненә кәлимәсен өзә тукынды. Халкы чук идеп мәтин улдылар. Хәрәжә инкиад бирделәр. 1151-че сәнә иде.

Исмәғил кенәз

Хәйләсе Исмәғил ғәйәт катиг бәгерле хан иде. Хәйләмәнд заманында хәйлә, мәкер илә утыз морзаны катил әйләде. Халә урыс мәмләкәтендә кенәз исемләнмеш. Алар аның нәселендәндәр. Һәм аның катил итмешләре үз халкына бик мөһибәрләрдән иде.

Урмәмбәт бине Исмәғил

Бу Урамбәт Ураж хәждән суң булды. Заманында Яр Арыслан илә араларында моназагә улып, рәгиәт ике кыйсем улды. Бер кыйсеме Яр

Арысланға табиғ улып, нуғай халкы иде. Бер-бере илә жәңк иттеләр. Сакмар сыуы буйында бер урында ғәзим мөкәтәлә улды. Урмәмбәт ханны катил итделәр. Ул вақытта нуғай халкының Минзәлә, Сакмар сыуында, әл хәзердә “Качмарт тамағы” дирләр, бәс. Ул урындан нуғай тайфәсе таркалдылар, һәр кайу тарафка китделәр.

Бәғдә Идел-Яйык арасы бер заман шөйлә хали калды. Ахыр башкорт ғалип улып, 1026 тарихта мөкам тота башладылар (58-се бит тамам).

Башкорт бейдәре шәжәрәһенән

Бүзекә бин Шакмалы. Туған хан заманында бей улып, хөкүмәт кылып иде.

Жәрүкә. Тәүхил хан заманында бей булып, хөкүмәт итәр иде.

Мәнгүт. Үзбәк хан заманында бей булды. Һәмә тәғрифендә булған халыкларына хөкүмәт идәр иде.

Урал. Урын тапқан Урал бей Жәнибәк хан заманында бей булып, хөкүмәт идәр иде.

Инсан. Инсан бин Урал нарһүиндә Бирдебәк заманында бей булып хедмәт кылмышдыр иде.

Буйтә бей. Тәүкә Хужа хан заманында бей булды.

Ирбан бей. Ирбан бей бин Буйтә бей Туктамыш хан заманында бей булып хөкүмәт кылды. Һәм ғәдел улып, жиренә аург сурабан бей улды, димешләр.

Түләбай бей. Борақ заманында бей улды.

Тимер Карабуға. Хан Күскә заманында бей улды²⁰ (62-се бит).

(Шәжәрә дауамы):

Баба Төкләс — Тирмә бей — Казанчы бей — Дусба бей бин Казанчы — Аланкыя бин Казанчы — Карадәкыя бин Казанчи (Идел-Яйык арасында вожуд) — Котлоғкыя бин Карадәкыя — Идек бей (Идегә, Изәүкәй) (64-се бит) — Моразым...²¹

Сарыш бей Касым хан заманында бей иде. Андан Тура хан заманында бей улып хөкүмәт кылды.

Сарыбаш мырза бин Сарыш бей.

Сурабан бей бин Сарыш. Бу Сурабан башкорт халкы Иван Вәсичкә барып баш салғанда инабат өчөн мәдкүр ханға аманат бирелдекен кәдин Казан шәһәрәндә хан (батша) хозурында бер ничә йыл торокдан кәдин вафат итмеш. Һәм Сурабан терек заманда шәһәри Казандан татар халкындан хатын алмышдыр. Күгәрсен дидеке ыруғдан каю Сурабанның ничаны күгәрсен димәкле мәшһүрдәр (64-се бит).

(Шәжәрә дауамы):

Акмасук бин Сарыш бей — Тукмасук.

Тәдекәч бей — кенәз Бикбау бин Тәдекәч (Юрматы ырыуының бер тармағы китә); — Куша Түбәт бин Тәдекәч — Турай — Тимербулат...

Якшытай — Акбулат... (Зур шәжәрә тармакланып китә).

Ябынчы ясаул Ябынчы (Япансы) ясауыл Күсем хан заманында ясауыл булып хезмәт итде, димешләр.

Казаксал бәк. Казаксал бәк ибтәд үзенә башкорт халкына бәк(бик) улып, Тура хан уғлы Бирдебәккә сәрдәр солтанатын тәслим идеп халә кылмышдыр.

Үсәргән бин Ябынчы ясауыл. (Үсәргән ырыуының бер зур тармак шәжәрәһе башланып китә. 66-сы бит).

Терәй ыруғ тармагынан Кыуат кантондар шәжәрә тармағы йәйелә: Кинийәгол бин Терәй — Кыуат бин Кинийәгол — Буранғол бин Кыуат — Каһарман бин Буранғол... (66-67-се биттәр),

Бикбау кенәз шәжәрә тармактары 69-сы биттән; Кинийә бин Бикбау — Котлок бай — Түлә бай — Ямансары... Бикбау кенәз — Әлимбай — Шығай тархан — Һибәткол...²² (Артабан шәжәрә дауам итә).

(Кульязма текст күп йылдар үтәүән һүзәр, хәрәфтәр уңа барыу аркаһында танымаслык хәлгә килгән урындарында өс нөктә(...) иә һорау билдәһе (?) куйып китергә мәжбүр булдык. Арала яңылыш укылған һүзәр булыуы ла ихтимал. Шулар өсөн укыусыларыбызған гәфү үтенәбез. — Ф.Х.)

Һүзлек

Сәхәбә — Мөхәммәт пәйғәмбәргә замандаш кешеләр
Тәклим — белем
Тәбиғайын — әйәреүсе, дин кабул итеүсе
Лөгәт — һүз, һүзлек
Мәзкүр — алда әйтелгән
Бигәт (бәйгәт) — ант
Мәдфүн — ерләнмеш
Вә бәгдә — әйтелгәнсә, һуңынан
Катил — үлтәрәү, кеше үлтәрәүсе
Әнсәб — нәсәл
Рәғиәт — буйһондороу, бер ил кешеһе, гражданин
Даншмәнд — билдәлә, ақыл әйәһе
Тәғзим — арзаклы
Тәкрим — хөрмәтлә
Тәғриф — танылыу
Жаниб — тараф
Кисмәт — бүләү
Нәһер — йылға, тармак
Әл — кул
Гәһед — йөкләмә, килешәү
Хәд — сик, ил сиге
Хираж — һалым, налог
Жәң — һуғыш, яу
Мөкәддәм — тиң

Бәян әйләде — һөйләп бирзе
Хиндак — йәшерен баз
Әсхаб кәһаб — мәмерйәлә йәшәү-селәр
Забит — бойондорокло
Вожуд — тыуыу; барлыкка килеү
Мәнһәдим — емерек
Истиклал — үзаллы
Сәрдар — гәскәр башлығы
Наиб — наместник, урынбаһар
Ғуаһ — таныклык
Арзығ — теләк, вәғзә
Мәғишәт — йәшәү
Хәүез — яһалма күл
Һәдәүәт — дошманлык
Мәкаш — урын-ер
Вәләйәт — өлкә
Билистиклал — мөстәкыл
Мөсәлихә — тыныслык
Һәшрәт — әсеү-типтерәү
Тәсриф — даирә
Мөкәтәлә — үлтереш
Һушмәнәд — ақыллы
Мөүәтмағаз — язалап Фәтех кылыу
Мәтин — ныклы
Мөнәзәгә — талаш

Аңлатмалар

¹Башкорт тарихы язмаларына хас булганса, был “Башкорт тәуарихы” язмаһы ла башкорт ырыулары араһына ислам диненә нисек инеүе, уның тәүге табиғиндарын, йәғни ярим легенда рәүешле тәү тамырҙарын юллауҙан башлана. Мәслими һәм Тажетдин Ялсығол төзөгән “Тәуарихи Болғария” кулъязма китаптарында ла ошондай принцип тоттола, уларға иһә Башкортостандың төрлө региондарына, Ағизел, Дим, Ашказар, Яйык буйҙарына ислам динен тараткан билдәле шәйех һәм әүлиәләрең исемдәре атап кителә.

²Был юлы инде Изел буйы Болғария дәүләтенә ислам дине ныклы ингәндән һуң, дин тәғлимәтенә өйрәнәү һәм кабул итеүҙең яңы осоро сағыла кеүек. П.И.Рычков “История Оренбургская” китабында башкорттарҙың әле XVIII быуатта ла Болғарияның әүәлге баш калаһы Биләр харабалары янына һәр йыл йәй көнө барып үз шәйехтәре һәм ата-бабалары кәберенә ғибәҙәт кылырға йөрөгәндәрен яза.

³Был урында боронғо төрки кағандары, төрөк солтандары, татар-монгол хандары тарихының төрлө этаптарының бер бөтөн күренеш икәнә лә асыҡ сағыла. Алтын Урҙа дәүләтенә нигеҙ һалыуы итеп Сыңғыз ханды һанайҙар.

⁴Ошо генеалогия шулай башкорт, нуғай халыктары тарихына ла илтеп ялғана, уртаҡ традицияға әйләнә.

⁵Кулъязманың был урынында әллә яңылышыҡ менән араға һуңыраҡ тарихи вақиға килеп ингән. Без уны шул урынында калдырҙыҡ.

⁶Артабан тарих әүәлге эзмә-эзлегендә үсә бара.

⁷Шулай тәуарих язмаһы Сыңғыз хан заманы, башкорт ырыу башлыктарының, атаклы Мөйтән бейҙең хан менән тығыз бағланыштары, ул дәүләткә үз иректәре менән кушылыуҙары, мәғлүм хокуктар, дәүләт атрибуттары алыуҙары, ер-һыуҙарын үзәренә рәсми беркеттереүҙәре киң генә тасуирлана. Шунан тарих ебе башкорттарҙың Рәсәй дәүләтенә шулай ук үз иректәре менән кушылыу вақиғаһын бәйән итеү башлана. Кулъязманың 10—14-се биттәре пәйғәмбәрҙәр легендаларын һөйләүгә күсә, 15-се биттән төрки шаһтар, хандар шәжәрәләре тәзмәһе ялғана.

Башкорт тәуарихын төзөүселәр, беҙең карашыбыҙса, бында бер мөһим идеяны һәм тарихи вақиғаны, йәғни заманында Сыңғыз хан төзөгән дәүләткә лә, һуңыраҡ Рәсәй дәүләтенә лә үз ихтыярҙары менән кушылыуҙарын айырып атап раһлайҙар һымаҡ.

⁸Ошоға бәйле рәүештә тәуарих язмаһының 6—9-сы биттәрендә башкорт ырыуҙарының 1553—1557 йылдарға Рәсәй дәүләтенә үз иректәре менән кушылыуҙарын һәм ниндәй хокуктар, ер-һыуҙарын рәсми алыуҙарын ентекле тасуирлауҙары ла бик тәбиғи һәм бик мөһим тарихи фактор икәнә асыҡ күренә. “Башкорт тәуарихы” язмаһында был үзәк урынды тәшкил итә.

⁹Кулъязманың 10—14-се биттәре пәйғәмбәрҙәр легендаларын һөйләүгә күсә, 15-се биттә төрки шаһтар, хандар шәжәрәләре тәзмәһе ялғана.

¹⁰Тәуарих язмаһының 17-се битенән дөйөм тарихтың айырым биттәрен һөйләүгә күселә. Әммә бында боронғо Көнсығыш тарихы башкорт халыҡ легендалары, язма риүәйәттәре һәм тәуарихтарындағыса, халыҡ хәтеренсәрәк бирелә. Мәсәлән, уны Афрасиап исеменән башлануының үз нигеҙе бар. Афрасиап ул боронғо “Авеста” комарткыһынан, Фирдәүсизең “Шаһнамә” дастанынан билдәле төрки легендар каһарман. Афрасиап төрки халыктарының

әлмисактан тәу ата-бабаһы тип иҫәпләнә. Башкорт халкының риуәйттерендә, тарих язмаларында исеме күренеп кала. 1898 йылда сыккан “Ихтиярлы кыз ихтиярһыз булмыш” тигән киссаи китапта уның зур ғына легендаһы ла тасуирлана.

¹¹Фридун төрки, фарсы халыктарында ғәзел шаһ иҫәпләнәп, легенда һәм язмаларына ингән.

¹²Рәстәм образы “Шаһнамә”нән килгән атаклы каһарман буларак башкорт легенда һәм дастандарында, тәуарих язмаһында осрай.

¹³Әсфәндиәр, Искәндәр образдары легендар шәхес буларак, башкорт легендаларында, киссаларза, тарих язмаларында йыш күренә. “Башкорт тәуарихы”нда уның “Шаһнамә”нән килер сюжет ептәре сағылып кала.

¹⁴Драп бин Боһман, Ишкә, Әрдәшир, Сабур шаһтар тәзмәһендә Иран, Туран, Руми тарихтарына бағланһшылы осорзар, тамырзар тәсмәрләнә.

Тимәк, “Башкорт тәуарихы” комарткыһында беззәң ата-бабаларзың, укымышлыларыбыззың үз тарихи тамырзаны бик боронғонан башлаузырында, Көнсығыштың атаклы шәхестәрен, легенда каһармандарын индерәүзә халык хәтерендә һакланған дөйөм традициялар һызатлана тип карарға була. Былар Көнсығыш тарихи язмаларының типологик һызатын да күрһәтә. Бында Бөрийән, Үҫәргән кеүек башкорт ырыузырының боронғо ерлеге Урта Азия, Иран-Һинд мөхите менән бағлы булғанлығын оноторға ярамай.

¹⁵Тарих ебе шулай төрки хандары, унан төрки-монгол хан нәсәлдәре, солтандары исеме менән ялғанып китә. Тармағы Сыңғыз ханға килеп тоташа. Асылда был язмала башкорттарзың географик ерлекле тарихи бите башлана кеүек.

¹⁶Былар инде Алтын Урза хандарының шәжәрә ебе. Сыңғыз хандың биографияһы шулай традиция буйынса йыйнак кына бәйән ителә. Уның карауы башкорттарзың атаклы “Сыңғызнамә” тарихы йәдкәрендә уның башкорт бейзәре менән тығыз мөнәсәбәте дастан канундары нигезендә бик киң һүрәтләнә.

¹⁷Әмир Тимер (Тамерлан) эшмәгәрлеге шулай төрки тәуарихындағыса дөйөм рәүештәрәк кенә бәйән ителгән. Башкорт тәуарих язмаларында ул “Чыңғызнамә” йәдкәренең “Фасыл фи бәяни дастан Аксак Тимер” тигән бүлегендә тарихи дастан кимәленә куйып тасуирланған.

¹⁸Туктамыш хандың бүтән тарихи язмаларза телгә алынып кына үткән вакиғаларзан уның йәйге йәйләү ерзәре Башкортостан территорияһында, Сәрмәсән, Кармасан йылғалары буйында булғаны ентекле тасуирлана.

¹⁹Был шәжәрә быуындары нуғай-башкорт бәйләнәштәре осорон анык күрһәтәүе менән әһәмиәтле. Шул дәүергә йәнә Мөйтән бей һакындағы өҫтәмә мәғлүмәттәр зә кушып ебәрелгән.

²⁰Алтын Урза, Нуғай урзаһы дәүерендә Башкортостан ерендә ниндәй башкорт бейзәренең һөкүмәт кылыуы һакындағы мәғлүмәттәр бик кызыклы.

²¹Был шәжәрә ебе Изәүкәй бейзәң ата-бабалары нәсәлен тулы сағылдырған язма.

²²Тәтегәс бейзән Бикбау кенәзгә тиклем язмалар ебенән һуң “Башкорт тәуарихы”ның үзенсәлекле дауамы тармак шәжәрәләре рәүешендә дауам итә. Улар айырым ауыл әсендәге шәжәрәләр булып та вак тармактар ебәрә.

Бер-ике зур тармағы “Ялан бөрийән ырыуы”, “Үҫәргән ырыуы”, “Мәмбәт шәжәрәһе язмаһы” рәүешендә ұзаллы зур язма тарихи комарткыларғаса үҫеп китә.